

NELJÄ POHJOISTA YHTEISÖÄ

– suomalaisen valokuvaetnografian historiaa

Eemeli Hakoköngäs

Vuonna 2016 tuli kuluneeksi neljäkymmentä vuotta suomalaisen valokuvaetnografian edelläkävijän, *Neljä pohjoista yhteisöä* -raportin, kuvaustyön alkamisesta. Kyseinen kuvaraportti on varhainen esimerkki valokuvauksen hyödyntämisestä itsenäisenä menetelmänä suomalaisessa yhteiskuntatieteellisessä tutkimuksessa haastattelujen ja lomakkeiden rinnalla. Tämän katsauksen tarkoituksena on merkkivuoden kunniaksi nostaa esille pioneerimainen hanke, dokumentoida sen vaiheita ja pohtia mitä *Neljä pohjoista yhteisöä* opettaa valokuvauksen mahdollisuuksista ja haasteista tutkimuksen välineenä.

TUTKIMUKSEN TAUSTAA

Vuonna 1975 käynnistyi Joensuun korkeakoulusta johdettu Suomen Akatemian Humanistisen toimikunnan ja Opetusministeriön rahoittama *Pienyhteisöt kulttuurin murroksessa* -niminen monitieteinen tutkimushanke. Haastattelututkimuksena alkaneessa hankkeessa tarkasteltiin kolmen pieniyhteisön, Pohjois-Norjan Pykeijan, Tuupovaaran Hoilolan ja Nurmijärven Palojoen kylien, elämäntapaa ja sen muutosta. Vuosina 1975–1980 tehdyn tutkimustyön pohjalta laadittiin kolme lisensiaatin työtä ja väitöskirja.

Vaikka kylä- ja yhteisötutkimuksia on toteutettu ennen ja jälkeen kyseisen projektin, on *Pienyhteisöt kulttuurin murroksessa* -hankkeessa syytä kiinnittää huomiota valokuvauksen merkittävään asemaan. Vuodesta 1976 alkaen hankkeen jäseninä vaikuttivat tutkijoiden lisäksi valokuvaajat Matti Saanio ja Mikko Savolainen, jotka järjestelmällisesti dokumentoivat tutkittavia yhteisöjä kameroillaan. Kolmen kyläyhteisön lisäksi tutkimuskenttä laajeni valokuvauksen myötä käsittämään myös Suomen romanit.

Molemmat projektin valokuvaajat olivat jo tuolloin tunnustettuja ammattilaisia. Saanio (1925–2006) oli taiteilijaprofessori, joka oli tullut tunnetuksi 1950-luvulta alkaen *Suomen Kuvalehteen* laatimistaan yhteiskunnallisista kuvaraporteista. Savolainen (s. 1933) oli Pohjois-Karjalan läänintaiteilija ja julkaissut yhdessä Ismo Höltön kanssa teokset *Suomea tämäkin* (1970) ja *Raportti Suomen mustalaisista*

(1972). Valokuvaustyön tulos, kuvaraportti *Neljä pohjoista yhteisöä* julkaistiin vuonna 1984.

Tuoreeltaan teoksesta ja siihen liittyneestä näyttelystä kirjoittivat Jukka Kukkonen (1984a, 1984b) *Valokuva*-lehteen ja Stig Söderholm (1984) *Kotiseutuun*. Seuraavina vuosina arvosteluja julkaisivat Jöns Carlson (1985) *Ethnologia Scandinavica* ja Markku Saiha (1986) *Kameralehdessä*. Arviot olivat kiittäviä ja raportti mainittiin ”ainutlaatuisena” (Carlson 1985, 186) ja ”upeimpana tähänastisena näyttönä tutkijain ja valokuvaajain hedelmällisestä vuorovaikutuksesta” (Kukkonen 1984a, 4).

Hankkeen tuloksena syntyi myös ”sanaraportiksi” luonnehdittu tutkimus (Kirkinen 1984a, 33–34), johon edelleen viitataan pienyhteisötutkimusta koskevassa kirjallisuudessa, mutta valokuvaosuuden arviointi ja hyödyntäminen on jäänyt vähemmälle. Vaikka molemmat valokuvaajat kuuluvat suomalaisen valokuvataiteen ytimeen (ks. Lintonen ym. 2014), ei *Neljä pohjoista yhteisöä* ole huomioitu myöskään suomalaisen valokuvauksen tutkimuksessa, eikä sitä käsitellä esimerkiksi Eskolan (2009) monipuolisessa suomalaisten valokuvakirjojen historiassa. Arvioni mukaan yksi syy kirjan unohtamiselle on sen luokittelun vaikeus: ei ole selvää kuuluuko kirja valokuvataiteen vai tieteen historiaan.

Tässä tekstissä pyrin paikkaamaan tätä puutetta. Esittelen aluksi tutkimushankkeen taustaa ja valokuvauksen valikoitumista yhdeksi sen menetelmistä. Toiseksi tarkastelen miten valokuvausta hyödynnettiin tutkimuksessa ja millaisia tuloksia saatiin. Lopuksi pohdin tutkimuksen heikkouksia ja sitä, mitä *Pienyhteisöt*-projektista voidaan oppia vastaavien arkielämää koskevien ja valokuvaa hyödyntävien tutkimusten kannalta ja millaisia kysymyksiä se asettaa valokuvauksen käyttämisestä tutkimuksen apuvälineenä. Valokuvaajan näkökulman katsaukseen tuo Mikko Savolaisen haastattelu (2013).

PIENYHTEISÖJEN TUTKIMUSTA

Pienyhteisöt kulttuurin murroksessa -hanke oli kuvaava esimerkki 1960-luvulla virinneestä tutkimussuuntauksesta, jossa oltiin kiinnostuneita yhteiskunnallisten muutosprosessien vaikutuksesta arkielämään ja lähiyhteisöön. Muuttoliikkeen suuntautuessa maaseudulta kaupunkiin kiinnostavia tutkimuskohteita löydettiin niin lähiöistä kuin niiden vastakohdista, tyhjentyvistä haja-asutusalueista. Esimerkkeinä jälkimmäisistä voidaan mainita Joensuun yliopiston (korkeakoulun) Karjalan tutkimuslaitoksella jo hieman aikaisemmin aloitettu pohjoiskarjalaisten Sivakkavaaran ja Rasimäen kylien tutkimus, joka on jatkunut 2000-luvulle saakka (Knuutila & Rannikko 2008).

Sivakkavaara ja Rasimäki ovat hyvä vertailukohta *Pienyhteisöt kulttuurin murroksessa* -hankkeelle, sillä molemmille kylätutkimuksille yhteistä oli monitieteinen ote. Molempien tavoitteena oli toteuttaa jokaisella tarkasteluun kuuluvalla paikkakunnalla useita osaprojekteja eri tutkimusmenetelmillä ja pyrkiä siten saavuttamaan mahdollisimman kattava ja moni-ilmeinen kuva tutkimuskohteesta.

Pienyhteisöt-hankkeessa tutkimuksen johtoryhmä oli valittu monitieteisyyttä silmällä pitäen: johtajana toimi Joensuun korkeakoulun rehtori, historian tutkija Heikki Kirkinen ja jäseninä perinteentutkija Pekka Laaksonen, arkkitehti Tapio Periäinen sekä antropologit Olli Alho ja Matti Sarmela. Laaksonen oli mukana myös Sivakavaaran ja Rasimäen kylien tutkimuksessa ja yhteistä projekteille oli sekin, että niiden pääpaikka sijaitsi Joensuussa.

Kylätutkimusten ihanteena oli synkroninen, ajan kysymyksistä nouseva tutkimusote ja -kiinnostus. *Pienyhteisöt*-hankkeen kohdalla tämä tuli erityisen selkeästi näkyviin loppuraportin perusteluissa, joissa Kirkinen (1984a, 25) taustoitti tutkimuksen ajankohtaisuutta: ”Näytti siltä, että maaseudun kohtalo oli sinetöity. Aineellinen ja henkinen tyhjiö ammitti, eikä mitään näyttänyt olevan tehtävissä. Kylien kuolema näytti olevan edessä.” Keskeisenä tavoitteena oli lähes lääketieteellisellä otteella määritellä sairaus, eli saada vastaus kysymykseen miten yhteiskunnan kaupungistumiseen ja teollistumiseen liittyvät elämänmuodot ja yleiskulttuuri vaikuttavat maaseudun kyläyhteisöjen elämään ja paikalliskulttuuriin. ”Oli ikään kuin tehtävä diagnoosia maaseudun kyläyhteisöjen tilasta ja niiden omaleimaisen elämäntyylin eli kyläkulttuurin säilymisen mahdollisuuksista aikamme nopeasti muuttuvassa maailmassa” (Kirkinen 1984a, 27).

Kun tauti oli määritelty, toivottiin tutkimuksen antavan työkaluja sen parantamiseen tai ainakin oireiden lievittämiseen. Ajatuksena oli ”luoda tietoa, jolla on merkitystä maaseudun pieniyhteisöjen ja kulttuuriperinteiden säilymisen ja kehittymisen kannalta ja jota voidaan kenties käyttää hyödyksi maaseudun kulttuuritoimintaa tuettaessa” (Kirkinen 1989a, 31).

VALOKUVAUS KYLÄTUTKIMUKSEN MENETELMÄNÄ

Pieniyhteisötutkimus aloitettiin haastattelututkimuksena ja alkuperäisen suunnitelman mukaan haastattelijoiden oli tarkoitus käyttää kameraa muistikirjan tavoin asumistilojen vertailua varten. Ammattivalokuvaajat tulivat hankkeeseen mukaan oma-aloitteisesti Matti Saanion luettua alkaneesta tutkimusprojektista ja otettua yhteyttä Kirkiseen. 1970-luvulla Suomessa käytiin vilkastakin keskustelua tutkijoiden ja valokuvaajien yhteistyön mahdollisuuksista, mutta käytännössä seminaarit, kurssit ja kokoukset johtivat ainoastaan tähän mittavaan yhteistyöhankkeeseen (Kukkonen 1984a).

Valokuvasta kiinnostuttiin 1960-luvulla sen totuuspotentialin takia. Valokuvan lukemiseen sisältyi vahva otaksuma sen objektiivisuudesta, kyseessä oli ”todistus siitä millaisessa maailmassa elämme tai minne epäonnistunut kapitalismi vie” (Heikka 2014, 240–242). Samalla valokuva otettiin myös suunnitelmallisen totuustuotannon palvelukseen, sitä alettiin käyttää entistä tietoisemmin vaikuttamisen välineenä.

Modernisoituva Suomi ja maaseudun muutos olivat aiheita, joita moni suomalainen kuvaaja kartoitti omissa projekteissaan. Matti Saanion vuonna 1966 julkaisemaa *Musta talvi, valkea kesä* -kirjaa on pidetty suuntauksen lähtökohtana. Sosiaalitieteellisesti kiinnostava oli myös Aimo Vuokolan ja Ari Yrjänän vuonna

1963 julkaisema *Satu suomalaisesta maisemasta*, joka oli varustettu sosiaalipoliittikan professori Heikki Wariksen kirjoittamalla esipuheella. (Heikka 1999, 248–249, 251–252.) Mikko Savolaisen, Ismo Höltön ja Aku-Kimmo Ripatin *Suomea tämäkin* (1970) oli rajapyykki, jonka jälkeen yhteiskuntakriittisten valokuvaraporttien suosio alkoi hiipua (Heikka 2014, 235–236). Yli vuosikymmen myöhemmin ilmestynyt *Neljä pohjoista yhteisöä* oli siten eräänlaista jälkikriittistä raportointia ja siksi ehkä neutraalimpaa ja tasapuolisempaa kuin sitä edeltäneet surumieliset tai vihaiset reportaasit maaseudun kurjistumisesta.

Pienyhteisöt kulttuurin murroksessa -projektin teoreettisena viitekehyksenä toimi kulttuuriekologinen teoria yhteisöjen ja elinympäristön suhteesta. Teorian mukaan paikalliset kulttuurit ja niiden erityispiirteet ovat syntyneet yhteisön sopeutuessa ympäristöönsä (Sarmela 1984b, 282). Tutkimusryhmä oli huolissaan siitä, kuinka uusi aika rikkoo aikanaan muodostuneen ja yhteisölle sopivan olomuodon ja riistää siten yhteisöltä sen kasvupohjan. Keskeisiä tarkastelukohteita olivat jako paikalliseen ja keskitettyyn kulttuuriin sekä omaan ja ulkoahjattuun elämäntapaan.

Kulttuuriekologinen teoria muodosti projektin valokuvaajille väljän viitekehyksen, jossa yhteisöjä oli tarkoitus lähestyä. Valokuvaajien metodologista työtä suunniteltaessa tutkijoilla ei kuitenkaan ollut tiedossa aiempaa esimerkkiä, jossa valokuvausta olisi hyödynnetty vertailevassa tarkoituksessa. Jonkinlaisena mallina toimi Yhdysvalloissa vuosina 1935–1944 toteutettu taloudellisen laman vaikutuksia tallioinut FSA-projekti (*Farm Security Administration*) (Savolainen 2013). Koska valmista esimerkkiä ei kuitenkaan ollut, työn suunnittelu aloitettiin yksinkertaisesti sen käsityksen pohjalta, että kuvilla voitaisiin mahdollisesti valaista sellaista mitä sanallisesti ei tavoitettaisi (Kirkinen 1984a, 31).

Jälkikäteen *Neljä pohjoista yhteisöä* voidaan kuitenkin sijoittaa tutkimukselliseen traditioon, jonka alkujuuret olivat 1900-luvun alun Yhdysvalloissa. *American Journal of Sociology*ssa ilmestyi vuosisadan vaihteen molemmin puolin peräti 31 artikkelia, joissa hyödynnettiin valokuvausta dokumentaarisessa tarkoituksessa todistamaan tutkimuksen kohteena olevien sosiaalisten ongelmien olemassaolosta (Ball & Smith 1992, 7). Samalla tavoin Suomessa toteutetun raportin kuvien oli tutkijoiden näkökulmasta tarkoitus todistaa paikallisyhteisöjen kulttuurisesta köyhtymisestä ”meritokratian” eli negatiivisessa mielessä kilpailulle perustuvan yhteiskunnan puristuksessa (Sarmela 1984a, 8).

Suomalaisen tieteen kentässä hanke voidaan sijoittaa 1920-luvulla kansatieteilijöiden toimesta alkaneeseen perinteentutkimuksen traditioon, joka 1960-luvulla muuttui sosiologiseksi maaseutu- ja kylätutkimukseksi. Tässä siirtymässä keskeinen hahmo oli Turun yliopiston sosiologian professorina vuosina 1951–1963 työskennellyt Esko Aaltonen, joka oli myös kotiseutututkimuksen uranuurtaja ja kuului esimerkiksi Kansatieteellinen Filmi Oy:n perustajajäseniin (Pohjakallio 2001). *Neljä pohjoista yhteisöä* -kuvaraportin ilmestyessä Kansatieteellisen Filmin ryhmässä työskennelleiden tutkija Kustaa Vilkun ja valokuvaaja Eino Mäkisen sota-aikana ilmestyneiden yhteisten julkaisujen katsottiinkin olevan raportin lähin suomalainen vertailukohta. (Kukkonen 1984a; Carlson 1985.)

Vilkunan ja Mäkisen *Isien työ* (1943), jossa tutkimuksellinen teksti sekä dokumentaariset ja taiteellisesti korkeatasoiset valokuvat muodostavat saumattoman kokonaisuuden, tunnettiin varmasti pienyhteisöjen kuvaushanketta suunniteltaessa. Kiinnostava vertailukohta on myös Gregory Batesonin ja Margaret Meadin kulttuuriantropologinen tutkimus *Balinese character: a photographic analysis* (1942), joka perustui kenttätöydessä otettuihin valokuviin. Bateson ja Mead työskentelivät parina, jossa toinen haastatteli ja toinen valokuvasi. *Balinese character* - tutkimuksessa sekä *Neljä pohjoista yhteisöä* -teoksessa tekijät ovat päätyneet varsin samanlaisiin ratkaisuihin kuvallisten tulosten esittämisessä, vaikka suomalainen tutkimusryhmä ei luultavasti tuntenutkaan Batesonin ja Meadin julkaisua. Siinä missä esimerkiksi Saanion *Musta talvi, valkea kesä* (1966) ja Savolaisen, Höltön ja Ripatin *Suomea tämäkin* (1970) -kirjojen kertomus oli rakennettu rinnastamalla aihepiireiltään erilaisia kuvia taiteellisella intuitiolla, pyrittiin *Neljässä pohjoisessa yhteisössä* tieteellisen lähestymistapaan esittämällä kuvat systemaattisesti ennalta laaditun teemaattisen rungon eli kuvausohjelman avulla.

VALOKUVAETNOGRAFIA

Koska metodologista mallia vertailevaa ja pitkäkestoista valokuvaamalla toteutettavaa tutkimusta varten ei ollut, muotoutui tutkimusmenetelmä valokuvaajien aikaisempien ja työn aikana saatujen kokemusten perusteella. Lähtökohtana oli pyrkimys arkielämän eri puolien systemaattiseen dokumentoimiseen. Matti Saanio laati kuvaajille yhteisen kuvausohjelman, joka käsitti kuusi aihepiiriä ja 26 alaluokkaa, joista jokaisesta oli tarkoitus kerätä havaintoaineistoa (Taulukko 1. seuraavalla sivulla).

Kuvausrunko noudatteli väljästi kulttuuriekologisen teorian periaatteita. Se eteni fyysisen ympäristön kartoittamisesta lähi- ja kyläyhteisöön sekä yhteisöjen eri tasoilla tapahtuvaan arkitoimintaan, mutta myös yhteisön rajoille, kuten joutomaille ja kaatopaikoille. Tärkeämpää kuin teoria olikin pyrkimys lähestyä yhteisöä mahdollisimman kokonaisvaltaisesti (Savolainen 2013).

Työsuunnitelma tehtiin syksyllä 1975 ja kuvaaminen kohteissa aloitettiin pääasiassa kesällä 1976. Kuvauskohteet valikoituivat jo alkaneen haastattelututkimuksen ja kuvaajien kiinnostusten pohjalta niin, että Saanio työskenteli Palojoella (vuosina 1976–1980) ja Pykeijassa (1976–80), Savolainen puolestaan Hoilolan karjalaiskylässä (1976–78) ja hänelle aikaisemmista kuvausprojekteista tutuissa romaniyhteisöissä ympäri Etelä-Suomea (1970–72, 1976–77).

Kuvaaminen päätettiin toteuttaa dokumentaristisen valokuvauksen perinteen mukaan pääasiassa mustavalkoisena, mutta aineiston rikkauden varmistamiseksi kerättiin myös väridialle kuvattu rinnakkaisaineisto. Kuvaajat työskentelivät yhteisen alkupalaverin jälkeen itsenäisesti kuvausohjelman mukaisesti ja kokoontuivat ajoittain vertailemaan tuloksiaan ja pohtimaan miten työskentelytapoja pitäisi mahdollisesti muuttaa. Käytännössä menetelmää voi kuvata visuaaliseksi etnografiaksi ja osallistuvaksi havainnoinniksi, vaikka kuvaajat ja tutkijat itse eivät näitä käsitteitä käyttäneetkään.

Taulukko 1. Valokuvaajien työsuunnitelma vuosina 1975–1980. (Saario 1984, 279)

Aihepiirit	Asialuokat
Yhteisön fyysinen ympäristö	1. Luonnonympäristö 2. Rakennettu ympäristö
Perhekunnan lähiympäristö	3. Rakennukset, rakenteet 4. Pihapiiri 5. Huonetilat 6. kalusteet ja esineet
Ihmiset kotipiirissä	7. Ruokailutapahtumat 8. Pientapahtumat 9. Vapaa-ajan toiminta 10. Työympäristö 11. Yhteiset työt 12. Naisten työt 13. Miesten työt 14. Lapset
Ihmiset yhteisössä	15. Yhteisöllinen toiminta 16. Työsuhteet 17. Ammattialat
Yhteisön toiminnot	18. Lähipalvelut 19. Kasvatus ja koulutus 20. Kulttuuriharrastukset 21. Tapahtumat 22. Kokoontumispaikat 23. Seurantasarjat
Muut kuvat	24. Kaatopaikat 25. Subjektiiiviset kuvat 26. Muu kuvasto

Valokuvaamalla tapahtuvassa aineistonkeruussa haasteina ovat kuvattavien luottamuksen saavuttaminen ja heidän totuttamisensa kuvaajan jatkuvaan seuraamiseen. Nauhuri voi saada haastateltavan jännittämään puhumista, mutta arkielämää seuraava valokuvaaja voi tehdä olon vielä epämukavammaksi ja siten estää luonnollisten kuvaustapahtumien syntyminen ja dokumentaarisuuden tavoitteiden saavuttamisen.

Tutkimuskohteen luottamuksen hankkiminen on kysymys, jota etnografiassa on pohdittu paljon, mutta jossa onnistumiseen ei ole yksiselitteisiä menetelmäohjeita. *Neljässä pohjoisessa yhteisössä* pohjan työskentelylle antoi se, että Saanon ja Savolaisen käytössä oli tutkijoiden tekemät haastattelut, joiden avulla he pääsivät tutustumaan kohdeperheisiin jo ennen kuvaamisen aloittamista.

Mikko Savolainen pohti haastattelussa onnistuneen dokumentaarisen kuvaamisen edellytyksiä, ja hänen mukaansa lopputulos oli ensisijaisesti riippuvainen kulloistakin olosuhteista. Kuvaajan kannalta tärkeintä oli osata tunnistaa toimiva tai toimimaton olosuhde. Totuttelu kameraan ja tutustuminen ihmisten kesken saattoi viedä useita päiviä. Sen jälkeen kuvaajan oli osattava tunnistaa sopiva tilanne ja toisaalta osattava vetäytyä tilanteesta jos kuvaaminen ei näyttänyt onnistuvan. Kaikki tämä vaati kuvaajalta jatkuvaa tarkkuutta ja sensitiivisyyttä aistia kuvattavien mielialoja ja ilmapiiriä. (Savolainen 2013.)

Kuvaajat asettuivat tutkittavan yhteisön tasolle ja osallistuivat kohdeperheiden arkielämään ja töihin säännöllisesti useiden vuosien ajan. Kuvat esimerkiksi romaniperheen jouluaterialta tai eri yhteisöjen hautajaisista – siis hyvin yksityisistä tilaisuuksista – osoittavat, että suhde kuvaajan ja kuvattavien välillä muodostui hyvin läheiseksi. Ulkopuolisen tarkkailijan sijasta kuvaajat toimivat yhteisössä koki-joina (Kukkonen 1984a, 4). Kuvaajat veivät otettuja kuvia tutkittavien nähtäväksi ja kohdeperheet olivat kiinnostuneita myös toisten pieniyhteisöjen elämästä (Saario 1984, 278–279).

Dokumentaarisen valokuvauksen tavoitteisiin kuuluu kertoa tietyn asian tilasta tietyllä hetkellä (Ball & Smith 1992, 17). Vaikka kuvausrunko systematisoi kuvaajien työskentelyn, erityisesti tutkimuksessa, jonka tavoitteena oli kokonaisvaltaisen kuvan piirtäminen yhteisön arkielämästä, esiin nousee kysymys edustavuudesta, siitä kuinka hyvin otettu ja esitettäväksi valittu kuva edustaa tutkittavaa ilmiötä ja kuinka paljon esimerkiksi kuvaajan kiinnostuksenkohteita tai rajattuja kuvausmahdollisuuksia. Savolainen (2013) katsoo, että edustavuuden edellytyksenä on kuvaajan pääseminen yhteisön jäseneksi. Vasta pitkäjänteisen, useita vuosia kestäneen suhteen jälkeen kuvaajan oli mahdollista tehdä erottelua olennaisen ja epäolennaisen aineiston väliltä.

TULOKSET

Kuvaustoiminta tuotti kaikkiaan noin 20 000 kuvan aineiston, josta valittiin kuusisataa kuvaa hankkeen lopputuloksena julkaistuu kuvaraporttiin. Matti Sarmela toimitti kuvat julkaisuksi ja kirjoitti teokseen paikkakuntien esittelyt sekä kuvatekstit.

Kuvaraportin rinnalla ilmestyi tutkimus *Kolme kylää*, jonka luonnehdinta "sanaraportti" (Kirkinen 1984a, 33–34) jo osoittaa, että sanoja ja kuvia ei lopulta onnistuttu tutkimushankkeessa nivomaan täysin saumattomaksi kokonaisuudeksi alkuperäisen toiveen mukaisesti. Esimerkiksi romanit, joita koskeva kuva-aineisto oli erittäin laaja, jätettiin kokonaan sanallisen raportin ulkopuolelle. Heidän rinnastamisensa muihin yhteisöihin osoittautui ilmeisesti liian haastavaksi hankkeen teoreettisten alkuoletusten perusteella.

Valokuvaukseen perustuvassa tutkimuksessa myös tulosten esittämisessä on luontevaa painottaa kuvallisuutta. Valokuvien esittäminen vaatii suunnitelmallisuutta ja sitä voi pitää osana tutkimusmenetelmän kehittämiseen liittyvää pohdintaa. *Neljän pohjoisen yhteisön* kohdalla työn tulosten esittäminen osoittautui hankalaksi. Kuvamäärä oli suuri ja kirjamuotoisen julkaisutavan asettamat rajoitetut mittasuhteet toivat omat ongelmansa (Söderholm 1984, 158), jotka olivat paljolti samantapaisia kuin Batesonin ja Meadin (1942, 51) tutkimuksessa.

Valokuvaajat olivat jo kenttätövävaiheessa muokanneet kuvausrunkoa kokemustensa pohjalta. Kirjassa kuva-aineiston järjestelyn ja taittosuunnitelman myötä tapahtunut uudelleen tulkinta johti kuvausrungon pääluokkien järjestämiseen vielä kertaalleen uudelleen ympäristöä, asumista, arkipäivää, perhettä, yhteisöä ja tulevaisuutta käsittelevien otsikoiden alle. Kunkin luokan kuvien yhteyteen liitettiin selittävä tekstiosuus. Lopputulosta voi jälleen verrata *Balinese Characteriin*, jossa kutakin teemaa edusti kuvasarja ja sitä avaava lyhyt analyysi. *Pieniyhteisöt*-projektissa tavoitellun vertailun mahdollistamiseksi päädyttiin ratkaisuun, jossa vaakarivien rinnakkaiset kuvat edustivat saman teeman vertailua yhteisöjen välillä ja pystyivät havainnollistivat vaihtelua yhteisöjen sisällä (Kuvat 1a ja 1b seuraavilla sivuilla). Ratkaisu mahdollisti vertailun yhdellä silmäyksellä, mutta johti siihen, että yksityiskohtien havainnoiminen pienistä kuvista kävi vaikeaksi (Söderholm 1984, 158; Savolainen 2013).

Bateson ja Mead vastasivat omien kuviensa analysoinnista ja selittävien tekstien kirjoittamisesta. *Pieniyhteisöt*-hankkeessa tutkijajäsenet vastasivat kuva-aineiston tulkinnasta. Lopputulema kuudensadan kuvan havainnollistamasta pieniyhteisöjen elämästä oli hyvin pessimistinen: "Yhteisöllisyydellä ei organisaatioyhteiskunnassa ole enää käyttöä. - - Länsimaisessa luokkayhteiskunnassa muut ihmiset ovat yhä enemmän joko kilpailijoita tai ulkopuolisia." (Sarmela 1984b, 285.)

Lukijaa ei "rasitettu metodisilla tai teoreettisilla pohdinnoilla" (Söderholm 1984, 158), mutta juuri niitä raportissa olisi kaivattu, sillä kuva-aineiston pohjalta olisi voinut tulla myös toisenlaiseen lopputulokseen. Kuvissa esiintyy yleiskulttuurin merkkeinä Coca Cola -automaatteja ja televisioita, mutta niiden rinnalla myös hyvin monen tyyppistä paikallista yhteisöllisyyttä praasniekan ristikulkuudesta kansalaisopiston opintopiiriin.

Aineiston ja tekstin välillä vallitsi ristiriita: tutkijoiden esittämä kritiikki masakulttuuria kohtaan ei ollut enää omana aikanaankaan mitään uutta (Söderholm 1984, 158) ja suhteessa tutkimuskohdetta dokumentoineisiin kuviin tulkinta vaikutti joko ylikriittiseltä tai virheelliseltä. Meritokratian puristuksessa kituvan yhteisön

Kuvat 1a ja 1b (seuraavalla sivulla). *Neljä pohjoista yhteisöä* -teoksen tulosten esittelyä. Vaakariveillä eri yhteisöjen (Pykeijan, Hoilolan, Palojoen ja romanien) huoneilojen vertailu. Pystyriveillä kuvataan aiheen vaihtelua saman yhteisön sisällä. Valokuvat Matti Saanio ja Mikko Savolainen. (Sarmela toim. 1984, 86–87.)

Kuva 1a

82. Pykeija (Kiviniemi)
Yksinäisen miehen huone, jossa elämisen kaikki toiminnot tapahtuvat. Vanhan valurautakamINAN vieressä kaksi uutta liesikupolvea.

83. Hoilola (Salonen)
Aurinkoinen ruokahetki tuvassa, joka jatkuvasti on talon monikäyttöhuone. Perinteellinen ja uusi sisustus joutuu usein olemaan rinnakkain.

86. Pykeija (Välitalo)
Kaikissa olohuoneissa on sohvaryhmä. Pykeijalaisessa kodissa tekstiilit ovat suurikukallisia ja useat taulut meriaiheisia.

87. Hoilola (D. Jormanainen)
Peruskorjatuissa tai kokonaan uusissa asuinrakennuksissa tuvasta on usein tehty puolittain olohuone. Tapetti ja tekstiilit ovat raidallisia. Kodin arvokkain nurkkaus on oikealla.

90. Pykeija (Abrahamsen)
Tyttöjen makuuhuone. Entisajan asumuksissa koko talonväki nukkui tuvan lattialla tai penkeillä. Nykyaikana jokaisella perheenjäsenellä tulee olla oma makuuhuone, intiimi yksityistilansa.

91. Hoilola (Salonen)
Toiminnan samanlaisuudesta johtuen sängyt ovat hyvin samanlaisia. Käytännössä niitä voidaan sijoittaa mihin huoneeseen tahansa. Usein makuuhuoneessa on myös rauhallinen työtila.

Kuva 1b

84. Mustalaiset (Kouvola)
Vähän vanhemmissa maaseutuasunnoissa ei ole valmiita, kiinteitä keittiökalusteita. Pöytää käytetään moneen eri tarkoitukseen. Hevonen kurkistaa kellosta.

85. Palojoki (Maisi)
Uudenaikaistettu ja täysin koneistettu maalaistalon keittiö, jossa vanhaa perinnettä edustaa iso leivinuuni ja lattialla räsymatto. Tupa on muuttunut kaupunkikeittiöksi.

88. Mustalaiset (Kouvola)
Olohuoneen audiovisuaalinen nurkkaus: televisio, levysoitin, radio, stereokaiuttimet. Ne on hankittu nuoria varten.

89. Palojoki (Ali-Hemmola)
Maalaistalon vanha sali. Kaluston pääosan muodostaa yhtenäinen sohvaryhmä ja huoneen keskellä oleva ruokailuryhmä. Vuosisadan alun saleihin kuuluivat kukkatelineillä olevat isot viherkasvit tai palmut.

92. Mustalaiset (Kauhula)
Sänkyvaatteet ja tapetti ovat pienikukallisia. Seinällä on värikäs gobeliini ja lasten kuvat.

93. Palojoki (Mäkelä)
Vanhempien sängyn pädyssä on rytty, joka perinteellisesti on kudottu ja lahjotettu morsiamelle. Vieressä lasten sängyt ja niiden takana satukuvia.

sijaan kuvat kertoivat myös aikalaiskatsojan näkökulmasta "optimistisesta elämänmyönteisyydestä" (Kukkonen 1984a, 4) ja samaan tulokseen voi päätyä vielä vuosikymmeniä myöhemminkin. Saanion valokuva Palojoen Taaborinvuoren suuresta kesäteatterikatsomosta on sanallistettu kuvatekstissä pessimistisesti: "Erikoistuneessa koulutusyhteiskunnassa kulttuuri on - - organisaatioiden kasvua, johtotoja vallan keskuksiin, karsinoita silmäkantamattomiin" (Sarmela toim. 1984, 25). Osuvampi tulkinta olisi kenties kertonut siitä, miten paikallisyhteisössä voidaan edelleen saavuttaa mittavia tuloksia esimerkiksi kulttuurin saralla ja miten kaupallisen viihdekulttuurin ajanakin ihmisillä on kiinnostusta vaikkapa harrastajateatteritoimintaan. Näyttää siltä, että tutkijat katsoivat kuvien ohi, eivätkä suostuneet näkemään sitä, että visuaalinen dokumentaatio ei vahvistanut ennako-odotuksia paikalliskulttuurin tuhoutumisesta (Savolainen 2013).

Neljän pohjoisen yhteisön esimerkki havainnollistaa valokuvan tulkintaan liittyvää lähdekritiikkiä. Kuvallisen aineiston asettaminen arvioinnin alaiseksi on usein helpompaa kuin teksti- tai haastatteluaineiston. Kuva ja tutkijan siitä tekemä tulkinta ovat lukijan silmien edessä ja arvioitavissa ja tässä tapauksessa lukija voi päätyä kuvasta erilaiseen johtopäätökseen kuin tutkija. Toisaalta samalla tavoin kuin haastatteluista leikatut esimerkit, myös kirjaan valitut kuvat ovat vain näytteitä suuremmasta kokonaisuudesta ja kirjan tekijän valikoinnin tulosta.

NELJÄN POHJOISEN YHTEISÖN PERINTÖ

Pienyhteisöt kulttuurin murroksessa oli yksi yritys vastata kysymykseen siitä miten yhteiskuntatieteellisestä rakenteita kuvaavasta ja usein varsin yleiselle tasolle jäävästä kuvauksesta voitaisiin siirtyä tarkastelemaan elämän moni-ilmeisyyttä, "todellisia" tarinoita kirjallisten kuvausten takana. Sosiaalitieteiden piirissä tutkimus liittyi suuntaukseen, jonka mukaan tilastot kuvaavat todellista elämää vain kapeasti ja laboratorioissa toteutettujen tutkimusten ekologinen validiteetti on heikko. Tietoa todellisesta elämästä ajateltiin saatavan laadullisilla menetelmillä, haastatteluilla ja havainnoinnilla sekä dokumentoimalla ihmisten elämää kameralla.

Valokuvauksen vuosikirjassa 1976 käsiteltiin valokuvauksen tutkimuksellisia mahdollisuuksia useissa artikkeleissa, joiden kirjoittajiin kuuluivat mm. *Pienyhteisöt*-projektista valokuvaaja Matti Saanio ja arkkitehti Tapio Periäinen. Lisäksi kirjassa esiteltiin mm. museoiden harjoittamaa dokumentoivaa valokuvausta ja kansatieteen opiskelijoille vuodesta 1973 järjestettyjä valokuvauskursseja.

Tapio Periäinen pyrkii artikkelissaan systematisoimaan ympäristökuvausta määrittelemällä neljä erilaista ympäristöä ja ihmisten tekemästä ympäristöstä neljätoista eri tilarakennetta, joita on myös havainnollistettu kuvaesimerkein. Periäinen esittelee myös erilaisia lähestymistapoja visuaaliseen dokumentointiin. Tieteelliseen tarkkuuteen pyrkivänä ja siksi haasteellisimpänä hän pitää "idean, ajatuksen ideologian tai muun vastaavan abstraktisen asian tai ilmiön aineellisten heijastumien" jäljittämistä kameralla ja huomauttaa, että löydösten esittäminen vaatii peruste-luja ja voi edellyttää kuvaajan yhteistyötä tutkijan kanssa. (Periäinen 1976, 8.)

Matti Saanio pohtii artikkelissaan valokuvan dokumentaarisuutta, kykyä osoittaa jotakin oikeaksi, ja valokuvan käyttöä tutkimustyössä. Saanio uskoo valokuvan voimaan muutoksen osoittajana, mitä havainnollistavat mm. artikkelin kuvituksiksi valitut kuvaesimerkit eripuolilta maailmaa. Samalla hän kuitenkin muistuttaa, että kaikki dokumentoiva valokuvaus ei ole tutkimusta ja että monen valokuvaamalla toteutetun projektin tutkimuksellisuus olisi syytä laittaa lainausmerkkeihin. Hän muistuttaa kuvaamiseen liittyvän kirjallisen dokumentaation ja asiantuntemuksen tarpeesta. (Saanio 1976, 29–30.)

Kahdeksan vuotta myöhemmin julkaistun kuvaraportin lopussa Saanio (1984, 278) toteaa: ”yhteistyön summaksi ja vahvaksi kokemukseksi kasvoivat tutkijoiden ja kuvaajien toisiaan tukevat arvioinnit: valokuvan monet keinot ovat olleet liian vähän käytettyjä nykyisessä tutkimuksessa. Valokuvat ovat olleet ainoastaan oheismateriaalin asemassa.” Vaikka kuvia hyödynnetään tutkimuksessa enemmän kuin ennen, voinee todeta, että edelleen niillä on useimmiten kuvituksellinen tehtävä ja kuvalliseen aineistoon perustuvaa yhteiskuntatieteellistä tutkimusta tehdään Suomessa vähän. Neljäkymmenen vuoden takainen *Neljä pohjoista yhteisöä* on edelleen mittakaavaltaan laajin yritys arkielämän tutkimukseen valokuvauksen keinoin.

Tutkimus on jäänyt vähälle huomiolle monestakin syystä. Kirjan arvioissa harmiteltiin tekijöiden vaatimattomuutta projektin erikoislaatuisuuden esiin tuomisessa (Carlson 1985, 183). Lisäksi hanke ajoittui valokuvauksen historian kannalta taitosvaiheeseen, jonka myötä realismiin ja kuvien informaatioarvoon alettiin suhtautua epäillen (Kukkonen 1984b, 5). Kuvaraportin ilmestyessä vuonna 1984 se koettiin jo vanhanaikaiseksi teokseksi. Tämä oli myös yksi syy sille, ettei halua tallettaa hankkeen tuloksena syntynyttä kuva-aineistoa yhtenä kokonaisuutena tuolloin ollut (Savolainen 2013). Kuvaraportin ohella syntyi Rakennustaiteen museon aloitteesta itsenäinen kiertävä kuvanäyttely, ”eoppinen kokonaisuus” (Kukkonen 1984b, 5), joka lienee Suomessa ensimmäisiä pyrkimyksiä tieteellisen työskentelyn tulosten esittämiseksi taiteen keinoin. Näyttelyn jälkeen kuvat kuitenkin hajaantuivat, osa päättyi kuvaajien omiin kokoelmiin ja Saanio lahjoitti osan kuvistaan Tromssan museoon.

Työn riittävän dokumentoinnin puuttuminen olikin yksi hankkeen heikkouksista, josta myöhemmissä hankkeissa on mahdollista ottaa oppia. Valokuvaetnografia tuotti jo filmiaikana kymmenien tuhansien kuvien aineiston. Sen säilyminen yhtenä kokonaisuutena olisi tehnyt tutkimuksen uudelleenanalysoinneista mahdollista. Nyt neljäkymmentä vuotta myöhemmin hankkeen kuvilla alkaa olla myös jo kulttuurihistoriallista ja perinteentutkimuksellista arvoa, joka vain kasvaa ajan myötä.

Kenttätöön reflektointia ja valokuvaajien omia kokemuksia olisi myös tullut tallentaa laajemmin (Kukkonen 1984a, 4). Kuvaajan ja kuvattavien kanssakäymistä ei pohdita raportissa juuri lainkaan, mikä kertoo ehkä siitä, ettei projektin tutkijaosapuolilla ollut perehtyneisyyttä ohjata kuvaajia näiden kysymysten pohdinnassa. Etenkin kun tutkijoiden näkökulma osoittautui varsin erilaiseksi kuin kuvien kertoma, olisi ollut tärkeää, että kuvaajat, joilla oli tutkituista yhteisöistä vankka kokemus, olisivat saaneet äänensä vielä paremmin kuuluviin myös kirjallisessa muodossa. Valokuvaajien ja tutkijoiden tulkintojen eriävyydet olisivat voineet joh-

taa tulosten muuttumiseen tai ainakin monipuolistumiseen. Nyt kuvaajien puheenvuoro rajoittui Matti Saanion parin sivun kuvaukseen "valokuvaajan näkökulmasta" raportin lopussa.

Vaikka kuvaajille annettiin hankkeessa melko vapaat kädet työskennellä itsenäisesti, katsoo Savolainen (2013) että vuorovaikutusta kuvattavien kanssa olisi tarvittu vielä enemmän, samoin mahdollisuutta poiketa ennalta määritellystä kuvausrungosta subjektiivisen valokuvauksen puolelle. Savolaisen arvion mukaan toimivampaa olisi ollut työskennellä haastattelija-kuvaaja-parina, jolloin kuvaajan osoittamat mielenkiintoiset yksityiskohdat olisivat voineet rikastuttaa myös haastatteluaineistoa. Bateson ja Mead (1942, 49–50) noudattivat tämän kaltaista lähestymistapaa.

Kuvaajien ja tutkijoiden käsitys siitä mikä on kiinnostavaa ja oleellista erosi myös jonkin verran. Saanion (1984, 278) mukaan subjektiivisten kuvien luokkaan sijoitettiin ne kuvat, joita tutkijat pitivät vähäarvoisina, mutta jotka kuvaajien mielestä syvensivät oleellisesti käsitystä tutkittavista kulttuureista. Kuvaraportista ei käy ilmi miten näiden kuvien kohdalla toimittiin kirjaa kootessa.

Vaikka kuvausrunko oli yksityiskohtainen, on selvää, että kokonaisvaltaisen käsityksen luominen pienenkin yhteisön arjesta on kunnianhimoinen tavoite kahden kuvaajan toteutettavaksi. Lisäksi valokuvaajat saivat työstä ainoastaan matka- ja kulukorvaukset. Monia aiheita oli pakko rajata käsittelyn ulkopuolelle ja sellaisia yksityisiä toimituksia kuin vaikkapa peseytymistä ei käsitelty, vaikka esimerkiksi siirtyminen ulkosaunoista kylpyhuoneisiin ja kaivovedestä vesijohtoon olisi hyvin sopinut muutoksen tematiikkaan. Samalla yksityiskohtainen kuvausohjelma osoitautui raskaaksi: aikaa kului jokaisen teeman kuuliaiseen tallentamiseen, kun syytä olisi kuvaajan mielestä ollut keskittyä vielä enemmän ihmisten tarkkailuun (Savolainen 2013).

Vaikka neljän erilaisen pienyhteisön monivuotinen valokuvadokumentaatio on suurtyö, joka voi tarjota edelleen lähtökohtia hyvin monen tyyppisille kysymyksenasetteluille, vielä kiinnostavammaksi sen olisi tehnyt pitkittäistarkastelu. Valokuvaajien suunnitelmissa olikin käydä taltioimassa samoja kohteita ja havainnoida niissä tapahtuneita muutoksia vuosien jälkeen. Mikko Savolainen toteutti tällaisen seurannan 1980-luvun puolivälissä ja kuvaajien yhteistyönä se oli suunnitteilla 1990-luvulle saakka. Myöhäistä tämä ei tietysti ole vielääkään, sillä kuvauspaikat ja kohdeperheet on luetteloitu kuvaraportissa. Samojen yhteisöjen tutkimus 2010-luvulla voisi osoittaa esimerkiksi sen, että vastoin pessimistisiä odotuksia pienyhteisö ei ole tuhoutunut, vaan sopeutunut jo 1970-luvun jälkeen moneen kertaan muuttuneeseen maailmaan.

Tulosten esittämisen osalta *Neljä pohjoista yhteisöä* osoittaa perinteiseen painotekniikkaan nojautuvan julkaisun rajoitteet. Ei ole mahdotonta kuvitella millaisia uusia rinnastus- ja tulkintamahdollisuuksia sama aineisto voisi tarjota, jos se saatettaisiin käytettäväksi digitaalisena. Viime vuosina Suomessa noussut kiinnostus digitaaliseen humanismiin voikin tarjota uusia mahdollisuuksia visuaalisen etnografian

tulosten esittämiseen luovemmin ja havainnollisemmin kuin suorakaiteen muotoisen paperiarkin rajatussa tilassa.

Pienyhteisöt kulttuurin murroksessa -projektin valokuvauksen korkeasta laadusta kertoo se, että osa sen kuvista on sittemmin nostettu suomalaisen dokumentaaris- valokuvauksen ja valokuvataiteen kaanoniin. Hankkeen valokuvaajat jatkoivat työskentelyään samantyyppisten teemojen parissa. Esimerkiksi Savolaisen osalta voidaan mainita Venäjän alkuperäiskansoja ja Itä-Euroopan vähemmistöjä käsittelevä teokset, joissa etnografinen lähestymistapa säilyy taiteellisista vaatimuksista tinkimättä.

Vuonna 1872 Eadweard Muybridge osoitti kameran avulla, että hevosen kaikki neljä jalkaa irtoavat maasta laukan aikana. Tieteellisellä valokuvauksella on yleensä viitattu tämän kaltaisiin, luonnontieteellisiin sovelluksiin, jotka todistavat ihmisilmille näkymättömiä ilmiöitä (esim. Blaker 1977). *Neljä pohjoista yhteisöä* on erityisistä piirteistään huolimatta siinä mielessä tavallinen yhteiskuntatieteellinen tulos valokuvauksen hyödyntämisestä, että siinä valokuvat runsaasta määrästäään huolimatta muodostavat eräänlaiseen liitteen varsinaisille tutkimustuloksille, tekstile. Kyseisessä tapauksessa tekstin ja kuvien välittämän viestin ero johtaa kuitenkin pohtimaan, voisiko valokuvaus olla tiedettä *itsessään* myös ihmistieteissä. Osaavissa käsissä ja huolellisesti suunniteltuna se voi Muybridgen hevuskuvien tapaan tallentaa sosiaalisesta vuorovaikutuksesta sellaista, jota tapahtuman hetkellä ei voi havaita ja johon tutkijan kirjallinen kuvaus ei jälkikäteen yllä.

TUTKIMUSAINEISTOT:

Aikakauslehdet:

- Kukkonen, Jukka 1984a: Kokonaiskuva kulttuurin murroksesta. – *Valokuva* 34(9): 4.
 Kukkonen, Jukka 1984b: Neljä pohjoista yhteisöä – epiikan ystäville. – *Valokuva* 34(12): 5.
 Saiha, Markku 1986: Neljä pohjoista yhteisöä: kuvaraportti kolmesta kylästä ja Suomen mustalaisista. – *Kameralehti* 37(2): 33–35.
 Söderholm, Stig 1984: Upea dokumentti kyläkulttuurin ongelmista. – *Kotiseutu* 1984: 157–158.

Äänitteet:

- Mikko Savolaisen haastattelu Joensuussa 7.3.2013. Haastattelija Eemeli Hakoköngäs. Suomen Valokuvataiteen Museon kokoelmat.

KIRJALLISUUS

- Ball, Michael S. & Smith, Gregory W. H. 1992: *Analyzing visual data*. Beverly Hills: Sage.
- Bateson, Gregory & Mead, Margaret 1942: *Balinese character: a photographic analysis*. New York: The New York Academy of Sciences.
- Carlson, Jöns 1985: Four northern communities – seven siblings. – *Ethnologia Scandinavica* 1985: 183–186.
- Eskola, Taneli 2009: *Valon aakkoiset, Valokuvakirja Suomessa*. Helsinki: Suomen valokuvataiteen museo.
- Heikka, Elina 1999: Eroon estetismistä, katse yhteiskuntaan. – Kukkonen, Jukka & Vuorenmaa, Tuomo-Juhani (toim.), *Varjosta, tutkielmia suomalaisen valokuvan historiasta*. Helsinki: Suomen Valokuvataiteen museo. 244–261.
- Heikka, Elina 2014: Totuuden peli ja peili. – Lintonen, Kati, Rastenberger, Anna-Kaisa & Heikka, Elina. *Valokuvataiteen ydin*. Helsinki: Maahenki. 232–254.
- Kirkinen, Heikki 1984a: Miten kylien käy? – Kirkinen, Heikki (toim.) *Kolme kylää, kertomus erään kulttuuritutkimuksen taustasta, työstä ja tuloksista*. Helsinki: Otava. 11–36.
- Kirkinen, Heikki 1984b: Kyläkulttuurin tulevaisuus. – Kirkinen, Heikki (toim.) *Kolme kylää, kertomus erään kulttuuritutkimuksen taustasta, työstä ja tuloksista*. Helsinki: Otava. 148–175.
- Knuuttila, Seppo & Rannikko, Pertti (toim.) 2008: *Kylän paikka. Uusia tulkintoja Sivakasta ja Rasimäestä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lintonen, Kati, Rastenberger, Anna-Kaisa & Heikka, Elina 2014: *Valokuvataiteen ydin: 1900-luvun suomalaiset valokuvat ja taidepuhe*. Helsinki: Maahenki.
- Periäinen, Tapio 1976: Ympäristö. – *Valokuvataiteen vuosikirja 1976*: 6–9.
- Pohjakallio, Lauri 2001: Aaltonen Esko. *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu*. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997- [online]. <<http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/8324/>> [5.1.2016.]
- Saanio, Matti 1976: Ympäristökuvaajan valinnat. – *Valokuvataiteen vuosikirja 1976*: 29–39.
- Saanio, Matti 1984: Valokuvaajan näkökulma. – Sarmela, Matti (toim.) *Neljä pohjoista yhteisöä. Kuvaraportti kolmesta kylästä ja Suomen mustalaisista*. Helsinki: Otava. 278–279.
- Sarmela, Matti 1984a: Lukijalle. – Sarmela, Matti (toim.) *Neljä pohjoista yhteisöä. Kuvaraportti kolmesta kylästä ja Suomen mustalaisista*. Helsinki: Otava. 7–8.
- Sarmela, Matti 1984b: Tutkijan näkökulma. – Sarmela, Matti (toim.) *Neljä pohjoista yhteisöä. Kuvaraportti kolmesta kylästä ja Suomen mustalaisista*. Helsinki: Otava. 282–285.

Valtiotieteiden maisteri Eemeli Hakoköngäs on tohtorikoulutettava Helsingin yliopistossa (sosiaalipsykologia). Hänen tutkimuksensa keskittyy kuvien rooliin kollektiivisen muistamisen välineinä sekä yleisemmin visuaaliseen analyysiin sosiaalitieteiden menetelmänä.